

حدیث حوزه در سده اخیر^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۲۰

سید محمدکاظم طباطبایی^۲

چکیده

دانش حدیث اسلامی، در صد ساله گذشته، ترقی و پیشرفتی قابل توجه در حوزه علمیه قم داشته است؛ تحولات چشمگیری که تمامی عرصه‌های آموزش، پژوهش و ترویج دانش را پوشش می‌دهد. بازیابی و احیای تلاش‌های پیشین، جمع‌نگاری‌های دانشی، پژوهش‌های میان‌رشته‌ای، ساماندهی به آموزش و پژوهش در عرصه تلاش‌های جامع و هدف‌مند و تأسیس مراکز، نهادها و مجلات علمی، ورود به عرصه‌های گوناگون معرفتی، مقارن پژوهی، ترجمه و ترویج منابع و یافته‌های حدیث پژوهی به زبان‌های گوناگون و ایجاد مراکز و تربیت دانش‌آموختگان توانمند در عرصه دفع شبهات و اشکالات مرتبط با دانش حدیث و معارف حدیث؛ همه نمودهایی است که تحول و ارتقای دانش حدیث را در صد سال گذشته نمایان می‌سازد. این مسیر ترقی، در این دوره، در پی دو عامل اثرگذار: حضور آیه الله بروجردی رحمته الله علیه در قم و انقلاب اسلامی ایران تقویت شده و تکامل یافته است.

کلیدواژه‌ها: حدیث اسلامی، صدسالگی حوزه علمیه قم، پیشبرد دانش.

۱. تفاوت معنادار حدیث حوزه در آغاز و انجام سده اخیر

حدیث اسلامی و دانش‌های پیرامونی آن، سهم بسزایی از پهنه اندیشه‌ای مسلمانان را به خود اختصاص داده است. از دوران حیات نبی مکرم صلی الله علیه و آله تا به امروز سالیان بسیاری است

۱. به مناسبت یک‌صدمین سال تأسیس حوزه علمیه قم.

۲. هیئت علمی دانشگاه قرآن و حدیث (tabakazem@gmail.com).

که مسلمانان از گروه‌ها و نحله‌های اندیشه‌ای گوناگون، یکی از پایه‌های اندیشه‌ای خویش را بر حدیث بنیان نهاده و در تقویم و تقویت آن کوشیده‌اند.

اندیشمندان امامیه نیز از این قافله دور نمانده و در میانه بحث‌های فقیهانه، مباحثات کلامی، اخلاقی و حوزه‌های گوناگون اندیشه‌ای به حدیث اسلامی و جوانب دانشی آن پرداخته‌اند. مطالعه مجموع تلاش‌های حدیثی امامیه و مقایسه آن با تلاش‌های سده اخیر، در موضوع حدیث، اسلامی نمایان‌گر حرکت تحولی جدی در این حوزه اندیشه‌ای است. دو مقطع در حوزه علمیه قم، سیر پژوهش‌های حدیثی را شتاب بخشیده است.

الف: دوره حضور آیه الله بروجردی رحمته الله علیه،

ب: پس از انقلاب اسلامی ایران.

بازنگری تلاش‌های پیشینیان و بازپروری اندوخته‌های دانشی موجود، شناخت دقیق کاستی‌ها و نقایص پژوهشی در کارهای سابقین، در کنار بهره‌گیری از پژوهش‌های تام و تمام و دارای آثار علمی روشن، خود زمینه‌ای جدی برای تحول دانش را پدید می‌آورد؛ امری که اهتمام بدان در سده اخیر نمود و جلوه‌ای ویژه یافته است.

در پرتو بازنگری آثار سابقین و پیدایی و تفکیک نواقص از تلاش‌های تام و تمام، ترویجی سازی برآیند پژوهش‌های پیشین نیز از جمله تلاش‌های حدیث پژوهان شایسته در سده اخیر است. در پرتو این دست کوشش‌ها، بسیاری از اشتباهات و ناهمپی‌ها نسبت به تلاش حدیثی امامیه رخت بر بسته و دسترسی به مبانی و منابع امامیه و مستندسازی محتوای دانشی امامیه آسان‌تر شده است.

از دیگر جنبه‌های تمایز تلاش‌های حدیثی امامیه، در سده اخیر، تلاش برای تفکیک مباحث علوم حدیثی از آمیختگی‌های پیشین با مباحث کاربردی و توسعه عرصه و نطاق دانشی آن است؛ تلاشی که افزون بر نمایان‌سازی توان اندیشه‌ای امامیه در حوزه علوم حدیث، از تطبیق و کاربردی سازی قواعد نیز غافل نمانده و در مسیر توسعه کاربردی سازی، به استخراج مصادیق عینی و زمینه‌های نوین تطبیق قواعد حدیثی بر مصادیق نیز اهتمام ورزیده است؛ به گونه‌ای که می‌توان به صراحت ادعا کرد که پیشرفت و تطور دانش‌های مرتبط با علوم و معارف حدیث در سده اخیر، تا آنجا پررنگ بوده که آن را در بالاترین مرتبه پیشرفت دانشی در حوزه علمیه قم قرار داده است.

یعنی حدیث پژوهی حوزه علمیّه قم در سال ۱۴۰۱ش، در قیاس با سال آغازین تأسیس حوزه در سال ۱۳۰۱ش، به مراتب کمال مشهود خود رسیده است. این همه، زمینه جدی و روشنی را برای پژوهش در سده اخیر نمایان ساخته که از آن به آینده پژوهی دانش حدیث اسلامی می‌توان یاد کرد. اطلاع از تلاش‌های سابقین، رصد کردن آن و تفکیک کارهای صورت پذیرفته از زوایای بحثی متعدد، نمایان‌کننده نیازهای علمی دانش حدیث است. نیازسنجی پژوهی نیز از دیگر شاخصه‌هایی است که نمایی متفاوت به پژوهش‌های حدیثی سده اخیر داده است.

۱-۱. آموزش

حدیث‌آموزی و انتقال دانش حدیث محور استمرار و پویایی علوم و معارف حدیثی در بلندای تاریخ بیش از هزار ساله این دانش بوده و هست. رویکرد غالب، در بستر دوران‌های پیشین علوم و معارف حدیث، فردمحور و در قالب آموزش‌های محدود بوده است. رحلات حدیثی جویندگان حدیث و تکیه بر مشایخ اجازات و قرائت در محضر استاد و ... نمودهایی از تلاش‌های آموزشی در مسیر انتقال دانش حدیث است؛ نمودهایی که از محدوده تلاش‌های فردی فراتر نرفته و به شهادت تاریخ، همواره غربت و انزوای گاه‌طرد و توییح را به همراه داشته است.^۱

تحول در آموزش حدیث را می‌توان یکی از جدی‌ترین نمودهای علوم حدیث پس از انقلاب اسلامی دانست. رشد بی‌نظیر آموزش‌های حدیثی، فراتر از آموزش‌های فردی رایج در دوره‌های پیشین، حقیقتی غیر قابل انکار است؛ حقیقتی که بر پایه تغییر جدی از آموزش‌های حدیثی، از انحصارگرایی و فردمحوری، به آموزش‌های جمعی پدید آمد. به دنبال همین تغییر است که آموزش حدیث را، در سده اخیر، می‌توان نوعی آموزش فراگیر و همگانی دانست که تأثیر مستقیم برگسترش حدیث و رواج جدی آن داشته است.

نظام‌سازی و برنامه‌ریزی‌های کلان آموزشی در علوم و معارف حدیث نیز از دیگر نمودهای تحولی حدیث پس از انقلاب اسلامی در حوزه علمیّه است؛ امری که پیش‌نیاز آموزش فراگیر و ملازم و همراه آن بوده و هست. سازماندهی آموزش‌های جمعی بدون نیازسنجی، تبیین

۱. این واقعیت با مراجعه اجمالی به کتاب‌های تاریخ حدیث و مرور سیر تحول تلاش‌های دانشی در این حوزه نمایان می‌گردد؛ اگرچه این مطلب در بازپژوهی دانش حدیث در دوران معاصر نیز اشاره شده است. به عنوان نمونه رک: تاریخ حدیث شیعه، سید محمد کاظم طباطبایی، ج ۲، ص ۲۸۲.

دورنمای آموزشی، ظرفیت‌سنجی، در نظر گرفتن امکانات، سطح‌بندی آموزش‌ها و دانش‌پژوهان و... در آموزش‌های فراگیر، محورهایی است که برنامه‌ریزی آموزشی کلان در آغاز و در امتداد حرکت را مطالبه دارد. توجه به این حقیقت و سامان دادن بدان، در قالب‌هایی دارای نتیجه آموزشی روشن، از شاخص‌هایی است که دوران معاصر را به خوبی، از تلاش‌های پیشین متفاوت می‌نمایاند.

محدودیت امکانات آموزشی در دوره‌های پیشین شاید یکی از عوامل محدود ماندن آموزش به آموزش‌های فردمحور بوده است. دوره معاصر علوم و معارف حدیث را از این حیث نیز می‌توان متفاوت و بسیار متری تراز دوران‌های پیشین ارزیابی کرد. به‌روزرسانی ابزارهای آموزشی و بهره‌گیری از همه امکانات نوظهور در حوزه آموزش برای انتقال علوم و معارف حدیث، تسهیل در امر آموزش و سرعت انتقال را در پی داشته است. فراتراز آسان‌سازی انتقال مفاهیم و معارف و تطبیق و مقارنه‌ها، پدیده آموزش‌های برخط نیز کمک شایانی به در دسترس بودن آموزش و گسترش و فراگیری آن کرده است.

فراوانی نگارش‌ها در حوزه آموزش در سده اخیر و در دسترس بودن منابع به واسطه تحولات جدی در صنعت چاپ و نشر، افزون بر تسهیل امر آموزش، زمینه‌ساز پیدایی آموزش‌های متری و ویژه‌ای چون آموزش پژوهش‌محور گردیده است؛ آموزش‌هایی که سطوح بالای دانشی را در قالب ترکیبی انتقال و ارتقای بحث دانشی در میانه هم‌اندیشی استادان و دانش‌پژوهان رقم زده است.

در کنار همه این تحولات، از تعدد و تنوع جریان‌ها و رویکردهای آموزشی نیز نباید غافل ماند که بستری دانشی برای مطالعه مفاهیم از زوایای علمی گوناگون گردیده و نیافته‌های بی‌شمار، توسعه‌ی پایدار انتقال مفاهیم و معارف، تضارب آرا و ارتقای اندیشه و شکل‌گیری مراکز آموزشی متعدد در حوزه علوم و معارف حدیث را در پی داشته است.

۲-۱. پژوهش

پژوهش در حوزه حدیث در سده‌های پیشین دایره محدودتری را به خود اختصاص می‌داده است. اعتبارسنجی منابع و گزاره‌ها، شرح‌نگاری و تبیین‌گری مفاهیم و مدالیل، مشکل‌نگاری و حل‌تزام و تعارض میان گزاره‌ها، جمع‌نگاری‌ها و... مصادیق روشن و معهودی هستند که تا به امروز جریان یافته است.

اما در سده اخیر به واسطه انفتاح جهانی پدید آمده و روان شدن ارتباطات، به ویژه در

حوزه‌های دانشی، حجم فراوان مسائل نوپدید در جمیع جهات مبنایی، روشی، محتوایی و آورده و نتایج، متوجه حدیث اسلامی گردیده است. این زمینه گسترده بحث‌های علمی معاصر، پژوهش‌های حدیثی را رنگ‌ها و الوان متعدد و متنوعی بخشیده و چالش‌های جدی و نیازمند تلاش دانشی را پدید آورده است.

تلاش برای واکاوی روش‌های رایج میان پیشگامان حدیث امامیه در دوره‌های تاریخی مختلف به مثابه منهای عام، و مطالعات موردی روش پژوهشی یک عالم تراز چون: ثقة الاسلام کلینی، شیخ صدوق، سید مرتضی، شیخ طوسی و... نه تنها در آثار حدیثی، بلکه در قالب رویکرد حدیث پژوهانه در مجموع آثار یک عالم، از نمودهای تلاش پژوهشی سده اخیر در بازیابی و بازپروری داشته‌های روشی و مبنایی امامیه است؛^۱ امری که اگرچه در پیشینه تلاش‌های حدیث پژوهانه امامیه نیز بوده، اما نمودی بسیار محدود و گذرا از خود بر جای گذاشته است.

پژوهش‌های مرتبط با اعتبارسنجی، بر پایه قواعد روشن در تحلیل سند حدیث، متن حدیث و منابع دربردارنده حدیث، نیز در امتداد تلاش‌های پیشگامان امامیه در سده اخیر همراه با نویافته‌های تحلیلی و اثرگذار شده و نقطه تحولی روشنی را پدید آورده است.

راوی پژوهی‌های معاصر تابع نوع گزارش‌های راوی، فراتراز تصحیح و تضعیف‌های رجال‌شناسان، از جمله این نمودهای اثرگذار بر تحلیل راوی است. پژوهش‌های مرتبط با روش‌شناسی فهم متن و تحلیل‌های نوین در متن پژوهی انتقادی و تحلیل‌های بینامتنی، نیز از دیگر نمودهای اثرگذار بر تحول پژوهش‌های معاصر عالمان حوزوی است که دامنه گسترده‌ای از پژوهش‌های متنی و فرامتنی را به عرصه رسانده و به جریان انداخته است.

پژوهش‌های مرتبط با اعتبارسنجی منابع حدیثی نیز در دوره معاصر وجهه دانشی‌تری به خود گرفته و از اعمال سلیقه در ترجیح منابع به سوی مطالعه مؤلفه‌های دانشی مرتبط با کتاب، اعم از نسخه پژوهی، ردیابی انعکاس و انتشار کتاب و محتوایی آن در آثار پسین، تاریخ پژوهی‌های مرتبط با مؤلف و جایگاه دانشی و سبک پژوهشی وی و... که در کنار همه و در قالب مؤلفه‌های تجمیعی برآیندی جامع از اعتبار کتاب را در اختیار پژوهنده قرار می‌دهد.

۱. در سال‌های پس از انقلاب اسلامی ایران، بیش از ۱۵۰ مقاله ناظر به ثقة الاسلام کلینی و کتاب الکافی در ایران نوشته شده است که اکثر آن‌ها نگاهی پژوهش‌گران حوزه علمی قم و یا تحت تأثیر فضای حوزوی بوده است.

در کنار رویکردهای نوین سده اخیر در اعتبارسنجی - که تحول پژوهشی جدی در حوزه پژوهش‌های حدیثی محسوب می‌گردد - قاعده‌پردازی در قالب تفکیک و تمییز قواعد موجود و ترویج آن، نوپردازی مبتنی بر نیازهای پژوهشی و همچنین تطبیق قواعد بر مباحث حدیثی در دوره معاصر جریان پژوهشی جامعی را به خود اختصاص داده است.

قاعده‌پردازی در مباحث حدیثی، در دوره‌های پیشین، ناظر به مورد و محدود بوده و عمدتاً در ضمن مباحث دانشی دیگر مطرح شده است؛ در حالی که در سده اخیر تعدد به نگارش‌های مستقل در باب قواعد حدیثی بروز ظهور جدی یافته است. مستقل‌نگاری در: اصول الحدیث، قواعد الحدیث، قواعد فهم، روش‌شناسی و مرحله‌گذاری تحلیل و فهم حدیث، در کنار تقویت مباحث مستقل پیشین، چون قواعد رجال و سیر تحول و تاریخ‌نگاری تلاش‌های پیشین در این حوزه‌ها، همه نمودهایی است که مستقل‌نگاری در مباحث حدیثی را به وجهه قالب پژوهش‌های حدیثی تبدیل کرده است.^۱

واکاوی مبانی حدیثی و تفکیک تمییز آن بر اساس رویکردهای عالمان و امکان‌سنجی بهره‌گیری از هریک از مبانی در مقام تحلیل و کشف نقایص و کاستی‌های هر مبنا و نیازمندی‌های ایجاب‌کننده مباحث مبنایی جدید، نیز از مؤلفه‌هایی است که اگرچه در دوره‌های پیشین نیز بوده و در هر دوره متناسب با نیازهای عصری ارتقا یافته است، اما امروزه رشد فزاینده‌ای به خود گرفته و تلاش‌های عدیدی را به خود اختصاص داده است.

۱-۳. احیای متون

بازیابی و احیای آثار پیشین و تلاش در حفظ سابقه تاریخی و مستندات پایه دانشی همواره وجهه همت اندیشمندان مسلمان بوده است. اگرچه پیش از این دسترسی به نسخه کتاب‌ها امری صعب و دور از دسترس بود و همین امر تسلط و احاطه علمی ویژه‌ای را مطالبه می‌نمود و گاه کم‌توجهی بدان، آسیب‌های جدی در مسیر پژوهش بر جای گذاشته است، اما امروزه با گسترش امکانات، آسانی دسترسی و فراوانی متخصص، بخش زیادی از مشکلات پیشین مرتفع شده و دریچه‌های روشنی در حوزه احیای آثار گشوده شده است.

۱. نمونه‌های این نگارش‌هایی شمارند که از آن جمله می‌توان به این آثار اشاره کرد: شناخت نامه حدیث، محمد محمدی ری شهری و همکاران؛ منطق فهم حدیث، سید محمد کاظم طباطبایی؛ روش فهم حدیث، عبد الهادی مسعودی؛ فقه الحدیث، ربانی بیرجندی؛ تاریخ حدیث، سید محمد کاظم طباطبایی؛ اصول علم الرجال بین النظرية و التطبيق، مسلم داوری؛ تاریخ حدیث شیعه، جمعی از نویسندگان؛ جعل و وضع در حدیث، عبد الهادی مسعودی و ...

سده اخیر از جهت فراوانی اهتمام به احیای آثار اصیل پیشین، تفاوتی جدی را رقم زده و تحولی جامع و فراگیر در حوزه احیای متون را پدید آورده است. عالمان پیگیر و با اراده‌ای، با اطلاع از امکانات عصری و با احاطه و اشراف علمی بر آن، احیای متون را در سده اخیر چونان جریانی پر قدرت به پیش برده‌اند.

برخی چون: علی اکبر غفاری، محدث ارموی، علامه شعرانی، آیه الله العظمی بروجردی، آیه الله العظمی مرعشی نجفی و علامه حسن زاده آملی و بسیاری عالمان تراز در دوره معاصر، جریان ساز احیای متون شده، و برخی افراد و نهادها چون: انتشارات اسلامیة و نشر اسلامی وابسته به جامعه مدرسین، مؤسسه آل البيت علیهم السلام و... نیز با تمهید امکانات نشر به تحقق و قوت گرفتن این جریان کمک نموده‌اند.

اگرچه در آغازین روزهای این حرکت علمی و این جریان جدی در سده اخیر، مشکلات پیشین چون سختی دستیابی به نسخه‌ها همچنان وجود داشت، اما به مرور و با گسترش ارتباطات میان عالمان و مراکز علمی، و فور نسخه‌ها و آسانی دستیابی به مخطوطات، بستر مناسب غالب تلاش‌های احیای در سده اخیر شد؛ چنان که در احیای برخی آثار اصیل پیشین، چون: کتاب شریف «الکافی» ثقة الاسلام کلینی - که به همت دارالحدیث به انجام رسیده - بیش از هزار و ششصد نسخه خطی مورد پژوهش، ارزیابی، رده‌بندی دانشی و معرفی قرار گرفته و نزدیک به هفتاد نسخه خطی به عنوان مستند، پایه تصحیح کتاب قرار گرفته است.^۱ همچنین در تصحیح جدید از کتاب نهج البلاغة، بیش از هزار نسخه شناسایی و تحلیل شده و تنها از چهل نسخه در متن تصحیحی استفاده شده است.^۲

تنوع عرصه‌های دانشی در احیای متون در این دوره نیز امری خارق العاده و تحولی شگرف در حوزه احیای متون است که این سده را نسبت به دوره‌های پیشین، بی‌مانند و مثالی ساخته است. ردیابی و فهرست کردن نسخه‌های خطی موجود، دستیابی به نسخه‌ها و مخطوطات منابع اصیل امامیه در حدیث، به ویژه کتب اربعه و نهج البلاغة؛ همچنین بازیابی و احیای آثار عالمان تراز چون: شیخ صدوق، شیخ طوسی، فیض کاشانی و... همچنین احیای منابع شکل‌گرفته در زمینه مصادر حدیثی چون: شرح‌نگاری‌ها،

۱. رک: الکافی (ط - دارالحدیث)، ج ۱، ص ۱۱۴.

۲. این پژوهش هم اکنون در گروه احیای پژوهشکده علوم و معارف حدیث در دست انجام است.

حاشیه نویسی ها، تعلیقه ها، جمع نگاری ها، حدیث پژوهی های پیشگامان امامیه و همچنین احیای آثار میان رشته ای حدیث چون: تفاسیر مأثور، منابع تخصصی احادیث کلامی، مخطوطات مانده از احادیث اخلاقی و... نمودهای گسترده‌ای عرصه‌ها و تنوع تلاش‌های حدیث پژوهان در سده اخیر در مسیر احیای آثار پیشگامان امامیه است.^۱

۴-۱. حدیث نگاری / دانش نامه‌های حدیثی

جمع نگاری و جامع نویسی حدیث اسلامی از قرن دوم هجری تا به امروز یکی از حوزه‌های پژوهشی جدی و پرتکرار است. تلاش در جمع نگاری در مقارنه میان کتاب‌های حدیثی و جمع نگاری میان دو یا چند کتاب، در میانه یک مذهب، یا در قالب پژوهش میان مذاهب مختلف تا جامع نویسی حدیثی در موضوعات و رشته‌های مختلف علوم اسلامی، چون جامع نویسی در احادیث فقهی یا احادیث اخلاقی یا احادیث کلامی و... طیف گسترده‌ای از نگارش‌ها را به خود اختصاص داده است.

سده اخیر از جهت دانش نامه نگاری دورانی متفاوت از دوره‌های پیشین است. نه تنها در حوزه حدیث اسلامی، بلکه به اذعان جریان‌شناسان معاصر، دوران اخیر را می‌توان دوره دانش نامه نگاری‌ها در حوزه‌های مختلف دانشی دانست. طبیعی است که حدیث نگاران نیز از این رویکرد غالب غافل نمانده، بلکه از پیشگامان دانش نامه نگاری محسوب می‌گردند.

مرحوم آیه الله العظمی بروجردی را می‌توان پرچمدار جدی این حرکت در دوره معاصر دانست. آیه الله بروجردی با تربیت پژوهندگان مستعد و توانا در مطالعه و واکاوی جمع نگاری‌های پیشین چون: کتب اربعه و وسائل الشیعه و با طرح اشکالات و کاستی‌های جمع نگاری‌های پیشین و تبیین نیازهای مطالبه‌گرتدوین جدید در حوزه جامع نگاری حدیث، جمعی از شاگردان خویش را به سمت تدوین جامعی حدیثی در حوزه فقه جهت دهی نمود. «جامع احادیث شیعه» محصول این تلاش است؛ اگرچه نتیجه حاصل آمده تمام ایده آیه الله بروجردی را تأمین نمی‌کرد، اما خود منشأ مجموعه‌ای از حرکت‌های دانشی در تدوین جوامع حدیثی در دوره معاصر گردید.

بهره‌گیری از دانش روز در دانش نامه نویسی و تلاش برای تطبیق آن برداشته‌های حدیثی

۱. کنگره ثقة الاسلام کلینی و مجموعه ۷۰ جلدی آثار پیرامونی کتاب کافی که در آثار کنگره به انتشار رسیده و همچنین کنگره سید مرتضی علم الهدی و بسیاری تلاش‌های خرد و کلان همه نمودهای آشکار این دست تلاش‌هاست.

امامیه در امتداد حرکت آیه الله بروجردی، وجهه اهتمام بسیاری از محققان امامیه در عصر حاضر شد. تلاش برادران حکیمی در موسوعه الحیاء و تلاش آیه الله ری شهری در میزان الحکمة از نمودهای این دست تلاش هاست؛ امری که منحصر در حوزه قم نمانده و دیگر بلاد اسلامی، عالمان امامی آن بلاد را نیز به سوی دانش نامه نگاری سوق داد. موسوعه أحادیث أهل البيت علیهم السلام شیخ هادی نجفی و موسوعه الکلمة سید حسن شیرازی از نمودهای انتشار فکر در میان دیگر بلاد اسلامی است.

جدی ترین و کامل ترین تلاش در دوره معاصر را - که به حق، می توان مصداق دانش نامه نگاری دانست و مؤلفه های دانشی معاصر در جمع نگاری و تدوین دانش نامه را می توان در آن مورد پی جویی و نقد قرار داد، تلاش مرحوم آیه الله محمدی ریشهری در دانش نامه قرآن و حدیث است.

آیه الله ری شهری - که به حق، مجدد حدیث در دوران معاصر است - فراتر از دانش نامه قرآن و حدیث، سبک و دانش دانش نامه نگاری را در عرصه های مختلف دانشی به کار گرفت و دانش نامه های متعدد حدیثی از خویش به یادگار نهاده است؛ دانش نامه عقائد اسلامی، دانش نامه امام علی علیه السلام بر پایه قرآن حدیث و تاریخ، دانش نامه امام حسین علیه السلام بر پایه قرآن حدیث و تاریخ، دانش نامه امام مهدی عجل الله تعالی فرجه بر پایه قرآن حدیث و تاریخ، حکمت نامه پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله و بسیاری تک نگاری ها و مجامیع که بر پایه سبک نوین دانش نامه نگاری تدوین و منتشر شده است. «دانشنامه قرآن و حدیث» سرآمد دانش نامه نگاری حدیثی به شمار می رود که تاکنون بیست جلد آن منتشر شده و نزدیک به شصت جلد آن در حال آماده سازی است.

به دنبال تلاش پیگیر آیه الله ری شهری در تدوین دانش نامه های حدیثی در حوزه های متنوع دانشی، مراکز و نهادها و عالمان بسیاری مبتنی بر همین رویکرد به دانش نامه نویسی در حوزه های مختلف روی آوردند و جریان دانش نامه نگاری منحصر در احادیث عام یا حدیث فقهی نماند و مجموعه ای گسترده از دانش نامه های حدیثی مرتبط با موضوعات و حوزه های دانشی مختلف پدید آمد.

۵-۱. پژوهش بین رشته ای

حدیث اسلامی و به ویژه حدیث امامیه در بردارنده جوانب گسترده محتوایی و مفهومی است. گستردگی و شمولی که موضوعات مختلف حیات و زندگی انسان در دنیا را دربر

می‌گیرد. همین طبیعت و ویژگی سبب ساز امکان تطبیق عصری حدیث با نیازهای انسان و جامعه انسانی گردیده است. در هر دوره‌ای، عالمان و متفکران مسلمان به تطبیق مفردات حدیث اسلامی با جوانب عصری و دانشی دوره خویش اهتمام ورزیده‌اند. این مهم را می‌توان در تلاش‌ها ابن خلدون در مبادی بحث‌های اجتماعی و ابوحامد عزالی در احیاء علوم الدین و ملاصدرا و ... ده‌ها تن از عالمان و متفکران تراز مسلمان به وضوح دریافت.

این زمینه‌های جدی پژوهش و طبیعت حدیث اسلامی در دوران معاصر و سده اخیر حوزه به واسطه رشد فزاینده دانش‌های بشری و توسعه مباحث دانشی در مجالات اندیشه‌ای متفاوت، چون: روان‌شناسی، جامعه‌شناسی، زبان‌شناسی، مدیریت و حکومت و ... بستر مساعدی برای تطبیق حدیث و انتقال معارف حدیث به حوزه‌های نوظهور قرار گرفت؛ بستری که مباحث میان‌رشته‌ای جدی میانه حدیث اسلامی و علوم روز را پدیدار ساخت.

شکل‌گیری حرکت انقلابی و موج انقلاب اسلامی در ایران و در پی آن، دخالت جدی حوزه و روحانیت در موضوعات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی، تأثیرگذاری حوزه و عالمان تراز بر سیاست‌گذاری‌های کلان کشور نیز زمینه و نیاز جدی نسبت به مطالعات میان‌رشته بین حدیث به عنوان یکی از دو منبع پایه معرفت دینی و حوزه‌های تخصصی نوپدید را فراهم آورد. مطالعه مبنایی حدیث اسلامی برای دستیابی به رهیافت‌های اجتماعی، اداری، حکومتی و سیاسی، بر اساس همین نیاز از پایه‌ای‌ترین محورهای سده اخیر در مطالعات مقارن میان حدیث و دانش‌های روز شد.

ضرورت‌های اجتماعی و اولویت فرهنگ در نظام اسلامی، گرایش تربیت و در پی آن، روان‌شناسی را دیگر عرصه آشکار مطالعات میان‌رشته‌ای حدیث و علوم روز کرده است. تلاش در این مسیر، امروزه افزون بر تک‌نگاری‌های میان‌رشته‌ای، چنان توسعه یافته که منتهی به شکل‌گیری رشته‌های دانشی تخصصی چون علوم تربیتی اسلامی، روان‌شناسی اسلامی و جامعه‌شناسی اسلامی گردیده است. امروزه حوزه علمیه قم، در قالب مراکز تخصصی، جریان جدی و استواری را به این گرایش‌های دانشی اختصاص داده و فراتر از آن، این رویکرد به مراکز دانشی هم‌عرض نیز انتقال یافته است.

۱-۶. شخصیت‌های حدیث پژوه

در سده اخیر حوزه علمیه قم شخصیت‌های دانشی و عالمان ممتازی تربیت شده، بروز و ظهور یافته و اثرگذار بوده‌اند. اینان، گاه از قم آغاز کرده و در قم مانده‌اند و سیر دانشی خود را

در همین مکان مقدس پی گرفته‌اند و گاه عازم بلاد دیگر شده‌اند. گاه نیز همچون خود شیخ عبد‌الکریم حائری یزدی مؤسس حوزه علمیه قم و آیه الله العظمی بروجردی، محصول مدرسه علمی و حوزه‌ای دیگر از حوزه‌های علمیه امامیه بوده‌اند، اما بروز و ظهور جدی ایشان در حوزه علمیه قم بوده است. برخی چون مرحوم شیخ عباس قمی به سبب تألیف کتاب مفاتیح الجنان شهرتی عام یافته‌اند؛ اگر چه پژوهش‌های حدیثی دیگرایشان، همچون سفینه البحار، از منظر پژوهشی اهمیتی بیش از کتاب مفاتیح الجنان دارد.

بزرگانی همچون آیات بروجردی، شبیری زنجانی، سید احمد مددی، محمدی ری شهری، و... در رونق‌یابی حدیث در حوزه علمیه قم در سده اخیر جایگاهی سزایمند داشته‌اند و پژوهش‌های حدیثی در سده اخیر مرهون فعالیت آنان است. آیه الله بروجردی افزون بر گام‌های بلند حدیثی در سده اخیر، سردمدار و جریان‌ساز حرکت‌های دانشی متنوعی در حدیث پژوهی است. به کارگیری عالمان و متعلمان در مسیر احیای آثار سابقین، روش‌شناسی تلاش‌های حدیثی متقدمان، تدوین جامع حدیث فقهی، توسعه و تدقیق مباحث و قواعد علم رجال و تطبیقات فنی جدی مبانی و قواعد رجالی بر کتب اربعه و حل معضلات بحثی مرتبط با آن و بسیاری مصادیق کلان و خرد در حوزه حدیث امامیه، و همچنین توسعه حدیث پژوهی‌های امامیه به واکاوی منابع و مصادر حدیثی اهل سنت و جریان‌سازی مقارن پژوهی در حوزه حدیث اسلامی، از جمله فعالیت‌های حدیثی آیه الله بروجردی است.

اثربخشی امام خمینی بر حدیث پژوهی‌های معاصر را می‌توان در دو بعد مورد تأکید قرار داد: تلاش‌های فردی و عالمانه ایشان و بسترسازی‌های اجتماعی بی‌نظیری که منتهی به شکل‌گیری جریان‌ات و تدارک و تمهید مقدمات برای رواج حدیث پژوهی در دوران معاصر گردید. تلاش عالمانه امام خمینی علیه السلام در حدیث پژوهی، در شرح‌نگاری احادیث و ادعیه مأثور تجلی یافته است؛ اما فراتر از آن، اهتمام به حدیث و تمیید ظروف و مقدمات اجتماعی حدیث پژوهی و سوق دادن دانشمندان امامیه به سوی حدیث پژوهی حقیقتی است که جز با حمایت گسترده و همه‌جانبه امام راحل امکان تحقق نمی‌یافت.

آیه الله شبیری زنجانی افزون بر آموزش‌های تخصصی رجالی، با تصحیح کتاب رجال النجاشی و آیه الله بروجردی با نگارش کتاب‌هایی همچون ترتیب و تجرید اسانید الکافی و تهذیب الاحکام، رویکردی عالمانه و پیشرو در مباحث رجالی داشته‌اند. آیه الله مددی با

ابداع نظریه «شیوه فهرستی» در انتقال میراث حدیثی شیعه، نظریه‌ای نوپدید ارائه داد که مکمل مباحث رجالی است؛ هم‌چنان‌که مباحث دقیق و ریزبینانه ایشان در بحث میراث مکتوب امامیه در سده‌های نخست، پاسخ‌گوی شبهات و در تراز بالاتراز جدیدترین پژوهش‌های دانشگاهی خاورشناسان بوده است.

«محمد محمدی ری‌شهری» از جمله اثرگذارترین شخصیت‌های حدیثی سده اخیر امامیه است. وی با سبک نوین دانش‌نامه‌نگاری و با تدوین میزان الحکمه میدان‌داری در علم حدیث را آغاز کرد و یک مدرسه مستقل حدیثی معاصر بنیان نهاد که مؤلفه‌های دانشی، اعم از: مبانی منهج و شیوه متمایز، نسل و جمعیت گسترده‌ای از تلامیذ و شاگردان، جریان‌سازی در حوزه دانشی حدیث، اثرگذاری بر حدیث در ابعادی گسترده‌تر از حدیث امامیه و پیشتازی در حوزه‌هایی که پیش از او نمونه و مصداق نداشته را دارا بوده است. ری‌شهری با ورود به عرصه عصری‌سازی حدیث، میدان گسترده‌ای را در اندیشه حدیثی امامیه پی گرفت و پژوهش‌های حدیثی گروهی را با تأسیس مؤسسه دارالحدیث، در هر دو عرصه آموزش و پژوهش بنیان نهاد که تنها در دوران حیات وی هزاران حدیث پژوه، مراتب دانشی و پژوهشی حدیث را در این مرکز طی نمودند و معارف حدیث را وجهه تلاش دانشی خویش قرار داده‌اند.

آیه الله سبحانی با نگارش کتاب‌های چون کلیات فی علم الرجال، اصول الحدیث، الحدیث النبوی بین الروایة و الدارایة و آیه الله مکارم شیرازی با نگارش کتاب‌هایی همچون پیام امام، مفاتیح نوین و... نیز به نشر حدیث در حوزه و جامعه کمک کرده‌اند.

۷-۱. نهادهای حدیثی

استقرار نظام اسلامی در ایران مهم‌ترین واقعه تاریخی سده اخیر ایران و حوزه علمی قم است. این انقلاب، افزون بر بازتاب عمومی و جهانی، نقطه عطف اساسی در اندیشه و عمل امامیه نیز به شمار می‌آید. این واقعه عظیم از زوایا و جهات گوناگون اثربخشی در ارتقا و تکامل اندیشه امامیه و انتقال آن دارد؛ اما شاید یکی از مهم‌ترین نقش‌آفرینی نظام اسلامی را بتوان در ارتقای رویکرد امامیه از تلاش‌های فردی، محدود و غیر سازمان‌یافته به نگاه اجتماعی گسترده و تشکیلاتی دانست. این حقیقت، نه تنها در سطح کلان و اداره حکومت، بلکه حتی بر اندیشه افراد، فارغ از مباحث اداری و حکومتی نیز اثرگذار بوده و به نوعی سطح و رویکرد عمومی تفکر را تغییر جدی داده است.

در امتداد همین تغییر رویکرد، وجهه اهتمام اندیشمندان امامیه در تمامی حوزه‌های اندیشه‌ای، به ویژه در حوزه علوم و معارف حدیثی، از کارها و تلاش‌های فردمحور به پژوهش‌های جامع و همکاری‌های پژوهشی و تلاش‌های تشکیلاتی برای پیشبرد مباحث دانشی متوجه گردید. مراکز آموزشی و پژوهشی خرد و کلان بسیاری در حوزه علمیه قم اهتمام به علوم و معارف حدیث را وجهه تلاش خویش قرار داده‌اند.

برخی مراکز چون: دارالحدیث و مراکز تخصصی مرتبط با حدیث، تمرکز بر علوم و معارف حدیث یافته و تمامی جد و جهد و امکانات را برای سامان دادن به علوم و معارف حدیثی به کار گرفته‌اند. برخی چون انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر تبلیغات اسلامی، مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام، پژوهشگاه‌های رسمی حوزه علمیه، مجامع علمی وابسته به حوزه علمیه و حتی مراکز پیشگام در به کارگیری فن‌آوری‌های امروزی، همچون مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور و...، اگرچه رویکرد شامل و عمومی‌تری نسبت به علوم و معارف اسلامی اتخاذ کرده‌اند، اما بخش عمده‌ای از تلاش‌های جدی را متوجه علوم و معارف حدیث نموده‌اند.

مرکز تحقیقاتی نور با تولید برنامه‌های نرم‌افزاری کتب اربعه، بحار الأنوار و سایر کتب حدیثی، کتابخانه اهل بیت، دانش‌نامه علوی، جامع الاحادیث، درایه‌النور و... از جمله مراکزی است که به رواج حدیث در میان طلاب و دیگران کمک شایانی کرده است.

تصحیح و احیای کتاب‌های وسائل الشیعه، مستدرک الوسائل و... نیز از جمله آثار ماندگار مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام است.

نشر و توزیع کتاب‌های حدیثی توسط مؤسسه کوشانپور در دهه چهل و پنجاه این سده نیز شایسته یادکرد خاص است.

۸-۱. مجلات حدیثی

نگارش‌های محدود و کوچک - که در دوره‌های پیشین در قالب رساله و تک‌نگاره‌های مختصر ضبط شده و انتشار می‌یافت - در دوران معاصر با روش‌ها و الگوهای نوین و در قالب مقاله بروز و ظهور جدی یافت. افزون بر شیوه و سبک ارائه مقاله‌نویسی در دوران معاصر نسبت به تک‌نگاره‌های مرتبط با علوم و معارف حدیثی در دوران‌های گذشته، از تفاوت جدی از نظر شماره و کثرت موردی و سرعت انتشار دارد.

در حقیقت، یکی از مظاهر تحولی در حوزه علوم و معارف در سده اخیر، شکل‌گیری مجلات تخصصی دانشی با هدف سامان دادن به تک‌نگاره‌های مختصر است. این فرایند

در حوزه علوم و معارف حدیث نیز رواج جدی یافته و فراوانی بیش از بیست مجله تخصصی را به خود اختصاص داده است.

همکاری پژوهشی در تدوین و به انجام رساندن مقالات، اعم از تلاش هم سطح و یا تلاش دانشی به اشراف و با نظارت اساتید در مقام راهنمایی برای به انجام رسیدن پژوهش را نیز می توان از نمودهای تفاوت و تحول در سده اخیر دانست.

ارزیابی، رده بندی و تعیین سطح دانشی نگاشته ها و مقالات نیز از دیگر وجوه امتیاز تلاش های معاصر در حوزه دانش محسوب می گردد که در انتقال علوم و معارف حدیثی نیز نمایان است. از همین رهگذر است که ضرورت سنجی پژوهش، جامعه مخاطب، روش پژوهش، نوع پرداخت و پاسخ گویی و مؤلفه های فراوان علمی متناسب با سطح مختلف مجلات حدیثی اعمال می گردد. این مهم از تکرار پژوهش ها و غفلت از ضرورت ها و نیازهای پژوهشی ممانعت نموده و مسیر پژوهش را جهت دهی می نماید. مجله علوم حدیث (به زبان فارسی)، علوم الحدیث (به زبان عربی) حدیث حوزه، حدیث اندیشه و... از نمونه های موفق مجلات حدیثی پس از انقلاب اسلامی است.

۹-۱. حوزه های معرفتی

به دلایل متفاوتی که اکنون جای پرداختن به آن ها نیست، در طول تاریخ حدیث شیعه، احادیث فقهی از اقبال بیشتری برخوردار بوده اند. مهم ترین جوامع حدیثی متقدم و متأخر شیعی معمولاً رویکرد فقهی داشته اند. از این رو، از نظم، اتقان، اقبال، شرح و ظرافت بیشتری برخوردار بوده اند. این موضوع سبب به محاق رفتن حوزه های معرفتی دیگر، همچون اعتقادات، اخلاق، تفسیر، تاریخ و سیره معصومان و... شده بود. امروزه فراوانی آثار حدیثی در حوزه های معرفتی غیر از فقه کاملاً مشهود و ملموس است. بیشتر نگاشته های حدیثی در سده اخیر، نگاشته های غیر فقهی هستند. تفسیر مآثور، مباحث کلامی و اعتقادی، اخلاق و سیره معصومان از جمله حوزه های پرمخاطب و پرنگارش در این سال ها بوده اند.^۱

۱. مراجعه به فراوانی این دست عناوین و جمع نگاری های حدیثی - که برخی از مهم ترین و مفصل ترین تلاش های آن: میزان الحکمة، محمد محمدی ری شهری؛ الحیة، برادران حکیمی؛ التفسیر الجامع الاثری، محمد هادی معرفت؛ دانش نامه قرآن و حدیث، محمد محمدی ری شهری؛ دانش نامه عقائد اسلامی، محمد محمدی ری شهری؛ دانش نامه امیر المؤمنین علیه السلام بر پایه قرآن و حدیث، محمد محمدی ری شهری و دانش نامه امام حسین علیه السلام بر پایه قرآن و حدیث، محمد محمدی ری شهری است - در قبال تنها تلاش ناقصی که به همت آیه الله بروجردی نسبت به جامع احادیث شیعه با تأکید بر رویکرد فقهی آغاز شد و تا ارتحال ایشان تنها یک مجلد از آن به انتشار رسید، گواه روشنی بر این واقعیت است.

۱۰-۱. حدیث مقارن

مقارن پژوهی در حوزه حدیث اسلامی سابقه‌ای دیرین و پرثمر دارد؛ اگرچه در مصادیق بسیار در دایره پژوهش‌های درون مذهبی محصور مانده و کمتر به مطالعه در میانه مذاهب اسلامی تفوق یافته است. همین امر است که پژوهش‌های حدیثی سده اخیر حوزه را در زمینه علوم و معارف حدیثی از سابقه تاریخی آن متمایز نموده است؛ چرا که یکی از جریان‌های دانشی پر قدرت در دوران معاصربه دنبال آسانی دسترسی و ارتباط جریان حدیث پژوهی مقارن است.

حضور آیه الله بروجردی در قم و احاطه دانشی ویژه ایشان بر مصادر و منابع حدیث اهل سنت را شاید بتوان جدی‌ترین زمینه قدرت گرفتن حدیث پژوهی‌های مقارن در حوزه معاصر دانست. اگرچه تلاش آیه الله بروجردی در تدوین جامع حدیثی در بردارنده مجموع حدیث فقهی مسلمانان متحقق نشده، اما اصل ایده و فکر و لزوم بازسازی فضای صدور روایات و خوانش تابع بازیابی گفتمان حدیثی دو قرن اول هجری در اندیشه عالمان امامیه تقویت شد. همین امر زمینه مقارن پژوهی‌های پرشماری معاصر گردید.

در میانه همه مقارن پژوهی‌ها - که توسط اعلام تلامیذ آیه الله بروجردی و اعلام حوزه قم و مراکز و معاهد علمی در دوران معاصر پدیدار شد - پژوهش گسترده و جامع آیه الله ری شهری در دانش نامه قرآن و حدیث و دانش نامه‌های تخصصی که بر پایه بهره‌گیری از جمیع مصادر حدیثی معتبر مسلمانان تدوین شده و کتاب «مدارک فقه اهل السنة علی نهج وسائل الشیعة» - که به نوعی بازیابی ایده آیه الله بروجردی در حوزه مقارن پژوهی حدیث فقهی محسوب می‌گردد - کامل‌ترین تلاش‌های صورت پذیرفته تا به امروز است.

افزون بر بازسازی گفتمان حدیثی دو قرن اول و فهم جامع گزاره‌ها در پرتو آن، دستیابی حداکثری به گزاره‌های حدیثی مشترک، نسبت سنجی دانشی حدود و جوانب مصادیق متفاوت میان مذاهب و تبیین مصادیق انفراد مذاهب نسبت به یکدیگر در حوزه معارف حدیثی، معرفت پایه و بنیادینی در اختیار پژوهندگان حدیث اسلامی قرار می‌دهد که بسیاری از کجی‌ها و سوء فهم‌ها را مرتفع نموده و چهره واقعی‌تری را از حدیث اسلامی نمایان می‌سازد.

۱۱-۱. شبهات حدیثی

کاستی‌ها و آسیب‌های آمده بر حدیث اسلامی در هزاره پیشین، شبهات و اشکالاتی را

متوجه حدیث اسلامی کرده است. از همین روی همواره یکی از دغدغه‌های عالمان مسلمان، دفاع از حدیث و رفع و دفع شبهات متوجه علوم و معارف حدیثی بوده است. در سده اخیر، اما با توجه به گسترش جدی ابعاد معرفتی بحث‌های دینی، شبهات و اشکالات بسیاری متوجه منابع اصیل معرفت دینی، یعنی کتاب و سنت شد. به واسطه جریان گرفتن هویت شیعی در انقلاب اسلامی ایران، فراتراز وجهه عام گسترش معرفت در عصر حاضر، جهات مذهبی و اختلاف نظر گروه‌ها و نحله‌های دیگر نسبت به امامیه نیز مزید بر علت در پیدایی و ترویج، بلکه تولید شبهات و اشکالات نسبت به حدیث امامیه شد. این همه زمینه‌ساز رویکردی محوری در شبهه‌شناسی و پاسخ‌گویی به شبهات در میان امامیه گردید. اختصاص مراکز ویژه دانشی در حوزه علمیه برای شناسایی شبهات و اشکالات و تفکیک و تمییز آن به نسبت حوزه‌های دانشی درگیر و تربیت دانش‌آموختگان صاحب اختصاص در شناسایی و علاج شبهات را می‌توان نوعی تحول دانشی دانست که به دنبال نیاز عصری در زمینه حدیث پژوهی‌های امامیه پدیدار گردید. افزون بر مراکز شبهه‌شناسی، مقالات حدیثی فراوانی ناظر به پاسخ‌گویی به شبهات حدیثی منتشر شده است که شمار آن فراتراز چند صد مقاله است.

۱۲-۱. پایان‌نامه‌های حدیثی

از ویژگی‌های دانش‌اندوزی در حوزه علمیه - که به جد نمودی معاصر و نوپیدا در سده اخیر محسوب می‌گردد - انتظام بخشی به فرایند آموزش در قالب ارزشیابی‌های شفاهی و کتبی، نسبت به یادگیری و توانمندسازی دانش‌آموختگان در مقام سامان دادن به مباحث علمی است که در قالب پایان‌نامه‌نویسی نمود و بروز یافت. ارزشیابی‌ها و مصاحبه‌های دانشی اگرچه با آمدن آیه الله بروجردی به قم قوت گرفت و طلاب ملزم به شرکت در ارزشیابی‌ها گردیدند، اما پایان‌نامه‌نویسی پدیده‌ای است که با شکل‌گیری انقلاب اسلامی و به دنبال اصلاحات پدید آمده پس از انقلاب و نظام‌سازی در حوزه علمیه نمودار گردید.

شکل‌گیری ساختار اندیشه‌ای روشن در حوزه علمیه قم، سبب‌ساز تفکیک و تمییز زمینه‌های مختلف دانشی گردید. به تبع رده‌بندی معارف دانشی، برنامه ریزی برای تخصصی‌سازی آموزش شکل گرفت. شناسایی اساتید توانمند برای هدایت طلاب و دانش‌پژوهان و تعیین حوزه تخصص و دانش استاد، زمینه‌ساز جهت‌دهی دانش‌آموختگان

به سوی آموزش‌های تکمیلی نوین چون پایان‌نامه‌نویسی گردید. علوم و معارف حدیث در این میان یکی از محوری‌ترین و پرمخاطب‌ترین حوزه‌های تخصصی پایان‌نامه‌نویسی است. پایان‌نامه‌نویسی در علوم و معارف حدیثی منحصر در نگارش‌های سطوح علمی حوزوی نمانده و بخش قابل توجهی از پایان‌نامه‌های دانشگاهی را نیز به خود اختصاص داده است.

۱-۱۳. کارهای ترویجی

بازتاب و انعکاس محتوای دانشی تولید شده در سده‌های پیشین عادتاً و عمدتاً منصرف به نگارش و تدریس بوده که هر دو گرفتار محدودیت‌های ویژه بوده‌اند؛ چنان‌که صعوبت استنساخ و انتشار کتاب و کاستی‌های فضای درس و نبود امکانات فراگیر برای انتقال مطالب استاد، محدودیت جدی در مسیر انتقال دانش پدید می‌آورد؛ اما امروزه و در امتداد تحولات سده اخیر حوزه علمیه، با بهره‌گیری حداکثری از امکانات، افزون بر رفع کاستی‌های کتابت و تدریس از شیوه‌های نوین برای ترویج اندیشه امامیه بهره می‌گیرد.

سطح‌بندی معارف و مفاهیم دینی برای گروه‌های مختلف به عنوان جامعه مخاطب و انتشار متناسب مفاهیم، تربیت طلاب به منظور پاسخ‌گویی متناسب با نیاز سطوح مختلف جامعه مخاطب، به کارگیری ابزارهای فرهنگی نوین در انتقال معارف و مفاهیم، همه از نمودهای بهره‌گیری از امکانات نرم‌افزاری و سخت‌افزاری معاصر برای ترویج اندیشه دینی است.

در علوم و معارف حدیث - که از محورهای دانشی پایه معارف اسلامی و موضوع اهتمام جدی حوزه علمیه است - نیز این حقیقت نمود و بروز جدی یافته است. انتقال معارف حدیثی از پایین‌ترین سطح آن‌که نگارش‌های ترویجی در قالب‌های مختلف داستان‌نویسی، تطبیق و کاربردی‌سازی مفاهیم متناسب با نیازهای مخاطب عصری و بسیاری نمودهای متنوع عصری است آغاز می‌گردد؛ اما بدان محدود نمی‌ماند. تلاش‌های ترویجی علوم و معارف حدیث در دوره معاصر قالب‌ها و اشکال نوین ویژه‌ای در سطوح عالی دانشی را نیز به خود اختصاص داده است. برگزاری نشست‌های تخصصی با هدف انتقال موردی معارف، کرسی‌های نقد و نظر میانه مثبتین و نافین قاعده یا معرفتی، تولیدات متعدد و متنوع رسانه‌ای، دوره‌های کوتاه مدت آموزشی و ... نمودهای تلاش ترویجی در حوزه انتقال دانش و اندیشه حدیثی امامیه در دوران معاصر است.

۱-۱۴. استفاده از ابزارهای نوین

سال‌های پایانی سده اخیر با حرکت شگرف و تحولات بسیار سریع توانمندسازی بشر به

ابزارهای الکترونیک همراه است که تحولات عظیمی را در جوانب مختلف حیات انسان معاصر پدیدار ساخته است.

حوزه علمیه را می‌توان به جد از پیشگامان بهره‌گیری از فن‌آوری‌های نوین برای به روزرسانی منابع معرفت دینی و واکاوی معارف آموزه‌های اسلام و انتقال معارف دانست؛ چنان‌که در فاصله زمانی اندک عمده منابع اصیل دین و منابع پیرامونی در قالب برنامه‌های الکترونیک سامان یافته و عرضه گردید. علوم و معارف حدیث در این میانه سهم جدی‌تری را به خود اختصاص داده است؛ چرا که افزون بر ضرورت‌های عام - که تمامی عرصه‌های دانش اسلامی در آن مشترک‌اند - سامان یافتگی عرصه‌های آموزشی و پژوهشی و فراوانی فارغ‌التحصیلان متخصص و تنوع عرصه‌های پژوهشی نیاز جدی‌تری را در عرصه الکترونیک‌سازی نمودار می‌ساخت. مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور، پیشگام برنامه‌های حدیثی حوزه و زمینه‌ساز ترویج و تبلیغ معارف حدیثی به طلاب و دیگر مخاطبان است.

شکل‌گیری برنامه‌های الکترونیک متعدد و متنوعی بالغ بر سی عنوان برنامه تخصصی حدیث و علوم حدیث، پیشتازی در آموزش‌های برخط و ارتباط‌گیری با عالمان بلاد و نحله‌ها و گروه‌های اندیشه‌ای از مذاهب گوناگون اسلامی، در قالب ارتباط برخط، ارائه محصولات دانشی و پژوهشی در قالب صفحات برخط - که امکان دسترسی برای طیف گسترده‌ای از مخاطبان جهانی را فراهم می‌کند - و... همه نمودهایی از تقدم عرصه علوم و معارف حدیث در بهره‌گیری از ابزارهای نوین در حفظ و نشر معارف اهل بیت علیهم‌السلام است.

۱-۱۵. کارهای هنری

حدیث و هنر از دیرباز ارتباط و پیوستگی ویژه‌ای را در میان مسلمین و آثار اسلامی مانده به تصویر کشیده‌اند. بهره‌گیری از معارف حدیثی در معماری‌ها و خط نگاره‌های دوره‌های مختلف اسلامی، در تمامی بلاد مسلمان‌نشین و انتقال آن به شهرهای غیرمسلمان نمودی جدی از نفوذ و اثرگذاری فرهنگ دینی و تمدن اسلامی بوده و هست. اثرپذیری شعر مسلمانان از معارف حدیثی، بلکه اهتمام و تعمد شاعران مسلمان در انعکاس معارف حدیث نیز از دیگر نمودهای پیوستگی حدیث و هنر در میان مسلمانان است. این پیوستگی تابع عوامل و زمینه‌های بسیاری - که در دوران معاصر پدیدار شده - از فراوانی جدی‌تری برخوردار شده و روندی همراه با توسعه و گسترش را پی گرفته است.

آنچه دوران معاصر را متفاوت از دوره‌های پیشین می‌کند، ورود معرفت‌شناسانه عالمان و

اندیشمندان معارف حدیثی به عرصه هنر است. بازشناسی زیرساخت‌های اندیشه‌ای هنر دینی، نسبت‌سنجی معرفت‌شناسانه هنر و دین بر پایه معارف حدیث، واکاوی جلوه‌های هنری گزاره‌های دینی عرصه‌های نوظهوری است که پژوهندگان معاصر را به خود جلب نموده و آثار درخوری را رقم زده است.

۱-۱۶. مستشرقان

شرق‌شناسی عنوان عامی است که غربیان برنحله‌ای از پژوهش‌های تخصصی یافته به اندیشه و فرهنگ غیرنهاده‌اند؛ پژوهش‌هایی که دنیا را از زاویه دید غربیان به تصویر می‌کشد. گوشه‌ای از این پژوهش‌ها به اندیشه اسلامی و در پی آن، به حدیث اسلامی معطوف است. حدیث پژوهی غربیان حساسیت ویژه‌ای را در میان مسلمانان برانگیخته و جریان پژوهشی ویژه‌ای را به منظور واکاوی و نقد رویکردهای ایشان پدید آورده است. تا پیش از انقلاب اسلامی ایران، بیشتر مستشرقان با میراث حدیثی شیعه آشنا نبودند و تنها به واکاوی میراث حدیثی اهل سنت می‌پرداختند. وقوع انقلاب اسلامی آنان را با میراث جدیدی آشنا کرد که پایه‌گذار انقلابی بزرگ بود. از این رو ننگاشته‌های مستشرقان نسبت به حدیث شیعه و معارف شیعی به شدت گسترش یافت.^۱

عالمان و اندیشمندان امامیه نیز در سده اخیر از آسیب‌های این جریان غافل نمانده و در مسیر شناخت و احاطه بر این جریان اندیشه‌ای گام‌های ویژه‌ای برداشته‌اند.

شناسایی روش‌ها و الگوهای مطالعاتی شرق‌شناسان، واکاوی کاستی‌های پژوهشی ایشان، صحت‌سنجی نتایج دانشی منتسب به حدیث اسلامی از سوی شرق‌شناسان و پاسخ‌گویی به شبهات آنان دغدغه‌ای است که کارهای دانشی امامیه در سده اخیر حوزه را به خود فراخوانده است.

در سده اخیر تلاش‌های امامیه را می‌توان تلاش‌هایی متمایز از مواجهه عمومی مسلمانان با شرق‌شناسان ارزیابی نمود؛ چرا که در بسیاری از رودررویی‌های مسلمانان با اندیشه شرق‌شناسی جانب‌انکار و تخطئه‌جانب‌اولی مواجهه بوده و هست؛ امری که تا مرز نادیده‌انگاری اشکالات و

۱. پیدایی رویکردی نوین به اسلام پژوهی بر پایه حدیث امامیه منحصر در ارائه مقالات و ننگاشته‌ها و مکتوبات نمانده و برخی اندیشمندان معاصر در حرکت استشرق، برای حضور در همایش‌ها علمی و اندیشه‌ای درباره حدیث امامیه و بازدید از مراکز حدیث پژوهی در حوزه علمیه قم پژوهش تلاش و اهتمام ورزیده‌اند. حضور مایکل کوک در کنگره بزرگداشت کلینی و ارائه مقاله در این کنگره از مصادیق آن است.

یا انکار عامدانه برای کوتاه کردن دست آویز آنان مشهود است؛ حال آن که رویکرد امامیه در مطالعه آثار خاورشناسان رویکردی آزاداندیشانه بوده است. عالمان امامی از ره آورد بازخوانی حدیث اسلامی توسط غیرمعتقدان بدان به دنبال یافتن خلل‌ها و کاستی‌ها رفته‌اند تا برای جبران نقایص و آسیب‌های وارد شده بر حدیث تمهید و تدارک کنند. افزون بر آن، عالمان امامیه در سده اخیر تلاش کرده‌اند تا ابزارهای و شیوه‌های خاورشناسان را نیز ارزشیابی و اعتبارسنجی نموده و از آن در ارتقای مباحث دانشی حدیث بهره‌گیرند؛ نموده‌ها و نمونه‌هایی که نشان از پویایی علوم و معارف حدیث در میان امامیه دارد.^۱

۱-۱۷. ترجمه به زبان‌های دیگر

انقلاب اسلامی ایران که نقطه عطفی در سده اخیر حوزه محسوب می‌گردد، زمینه‌ساز به عرصه رسیدن قابلیت‌ها و توانمندی‌های بسیار است. یکی از این عرصه‌ها پویایی حوزه و حرکت فرامرزی در زمینه آموزش و پژوهش بود. پذیرش طلاب بلاد و کشورهای مختلف در حوزه علمیه قم زمینه‌پیدایی نیاز گسترده به علوم و معارف اسلامی در میان بلاد و اهل زبان‌های مختلف شد. بخشی زیادی از مطالبات مردمان سرزمین‌های دور و نزدیک نسبت به بازگردان معارف اصیل اسلام به زبان‌های دیگر انعکاس یافت و همت اهتمام متولیان امر را برای تدارک این نیاز برانگیخت.

در میانه نیازسنجی‌ها، اشتیاق و اقبال به علوم و معارف حدیث جایگاه ویژه و ممتازی یافت. از همین روی مراکز، نهادها و سازمان‌های گوناگون دست به کار ترجمه آثار حدیثی امامیه به زبان‌های مختلف شدند. حضور طلاب اهل زبان و به‌کارگیری ایشان در کنار بهره‌گیری از ایشان برای رسیدن به مترجمان متبحر و صاحب فن، جریان ترجمه علوم و معارف حدیثی را در قامت مجاهده‌ای گسترده در دوران معاصر نمودار ساخت؛ چنان که در بازه زمانی کوتاهی حجم بسیاری از آثار حدیثی امامیه به بسیاری از زبان‌های زنده دنیا

۱. روند روبه‌افزایشی از این دست نگارش‌ها در این دوره پدید آمده و در حرکت است. از اولین تلاش‌های شخصیت‌های برجسته چون مرحوم علامه شعرانی تا تک‌نگارش‌های ناظر به تلاش یک اندیشمند مانند: نگاشته‌های عمار ابورغیف در قبال فرضیه‌های کارل پوتر و پایان‌نامه‌هایی چون اتان کلبرگ و حدیث امامیه نوشته سید مصطفی مطهری و مقالات بی‌شماری که گلدزیهر و آرای او نسبت به حدیث اسلامی همچنین شناخت و رویکرد و مبانی وی در خوانش حدیث اسلامی و تلاش‌های هارالد موتسکی و دیگر شرق‌شناسان را مورد نقادی قرار داده‌اند و... این همه غیر از مباحث ضمنی است که در خلال بحث‌های دیگر، چون تاریخ حدیث، منطق و روش فهم حدیث، ویژگی‌های حدیث اسلامی، مبانی شناخت حدیث و... دیدگاه‌های شرق‌شناسان طرح و نقد شده است.

ترجمه شد و در بلاد و کشورهای مختلف به انتشار رسید. این جریان به تلاش‌های حوزه قم و مراکز پیرامون آن محدود نمانده و بر عالمان بسیاری از سرزمین‌های دیگر نیز اثر گذاشت و مشوق ایشان برای تلاش بیشتر در انتقال معارف حدیثی امامیه گردید. اکنون نام و نشان صدها اثر حدیثی که به افزون بر بیست زبان ترجمه شده، در اختیار است.

۱-۱۸. ترجمه از زبان‌های دیگر

در کنار ترجمه معارف حدیثی امامیه و به منظور انتقال دانش به اهل زبان، توجه به آثار شکل‌گرفته درباره حدیث امامیه نیز پدید آمد. در ضمن آثار خاورشناسان یا عالمان شیعی اهل دیگر زبان‌ها احیاناً نگاهی به درخوری یافت می‌شد که ارزش برگردان به زبان‌های پایه معرفت دینی، یعنی عربی و فارسی را دارا بود. ارزشمندی را البته باید طیفی فراتر از مطالب صحیح در نظر گرفت؛ چراکه گاه همه‌گیری یک اشکال شایستگی ترجمه را ایجاب می‌کند تا قرار گرفتن در بوتله نقد عالمان تراز بتوان بر آن فایق آمد. همین امر زمینه شکل‌گیری روند ترجمه معکوس را نیز پدید آورد که البته کم‌رنگ‌تر از ترجمه به زبان‌های دیگر بروز و ظهور یافته است.